

QODIRJON ERGASHEV,

*O'z RFA O'zbek tili, adabiyoti va folklori institutining etakchi ilmiy xodimi,
fiologiya fanlari doktori*

ABULG'OZIY BAHODIRXON IJODI VA O'ZBEK TARIXIY NASRI TARAQQIYOTI

Annotatsiya: Maqola Abulg'oziy Baxodirxon ijodini, uning "Shajarai turk" va "Shajarai tarokima" asarlarini o'zbek tarixiy nasri rivoji aspetida ko'rib chiqishga, ularning tarixiy nasr taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyatini, tarixiy nasr namunasi sifatidagi o'ziga xosliklarini ochib berishga bag'ishlangan. Muallif, shuningdek Abulg'oziyxonning tarixga o'ziga xos qarashi, o'z asarlarini yozishda qanday tamoyillarga amal qilgani singari masalalarni ham yoritgan.

Kalit so'zlar: tarixiy nasr, taraqqiyot, tamoyil, Shaybon ulusi, sintez, bilish zavqi, etnos tarixi, tendensiozlik, ob'ektivlik, hissa, manba.

Аннотация: Статья посвящена рассмотрению творчества Абулгози Баходирхана, его произведений "Шаджараи турк" и "Шаджараи тарокима" в аспекте развития узбекской исторической прозы, выявлению их роли и значения в развитии исторической прозы, их уникальности как образцов исторической прозы. Автор также затронул такие вопросы, как уникальный взгляд Абул-Гази-хана на историю и принципы, которым он следовал при написании своих произведений.

Ключевые слова: историческая проза, развитие, принцип, улус Шайбан, синтез, радость познания, история этноса, тенденциозность, объективность, вклад, источник.

Abstract: The article is devoted to the work of Abulgozi Bakhodir Khan, his works "Shajarai turk" and "Shajarai tarokima" in the aspect of the development of Uzbek historical prose, revealing their role and significance in the development of historical prose, their uniqueness as a model of historical prose. The author also covered issues such as Abulgozikhan's unique view of history, what principles he followed in writing his works.

Keywords: historical prose, development, principle, Shayban ulus, synthesis, pleasure of knowledge, history of the ethnos, tendentiousness, objectivity, contribution, source.

XVII asrdagi siyosiy beqarorlik, murakkab ijtimoiy ahvolning fan va adabiyotga ko'rsatgan salbiy ta'sirining natijasi o'laroq tarixnavislikda yuzaga kelgan bo'shliq va uni to'ldirish zarurati Abulg'oziy Bahodirxonning "Shajarai turk" va "Shajarai tarokima" asarlarining yaratilishi uchun turtki bergan omillardan bo'ldi. Mazkur davr nasrining namunasi bo'lgan bu ikki asarning tarix fani va adabiyotimiz uchun ahamiyati beqiyosdir. Shu vaqtga qadar yaratilgan tadqiqotlarda ushbu asarlarning turk-mo'g'ul urug'larining kelib chiqishi, nomlari, migratsiyasi, tarixiy-siyosiy jarayondagi ishtiroki, turkiy xalqlar etnogenezi, Dashti Qipchoq, Movarounnahr, Eron, Koshg'ar, Qrim hududlarida Chingiziy-lar hukmronlik qilgan davlat birlashmalarining siyosiy tarixi, Xorazm tarixi, xususan, uning XVI-XVII asrning birinchi yarmidagi siyosiy-iqtisodiy hayoti, elxoniylar, shayboniylar, ashtarxoniylar

va boshqa sulolalar tarixiga, o'zbek, turkman xalqlarining og'zaki ijodiga oid ma'lumotlarni o'z ichiga olgan muhim manbalar sifatidagi xususiyatlari yetarli darajada yoritilgan hamda adabiy yodgorlik sifatidagi fazilatlari haqida ham so'z yuritilgan. Biz esa, garchi ayrim o'rinlarda yuqorida qayd etilgan masalalarga ham daxl qilishga to'g'ri kelsa-da, tadqiqotimizda o'z maqsad-vazifalarimizdan kelib chiqqan holda, asosan, "Shajarai turk" va "Shajarai tarokima" asarlarini o'zbek tarixiy nasri rivoji aspektida ko'rib chiqishga, ularning tarixiy nasr taraqqiyotidagi o'rni va ahamiyatini, tarixiy nasr namunasi sifatidagi o'ziga xosliklarini ochib berishga harakat qilamiz.

Abulg'ozixon asarlari yaratilgan vaqtda o'zbek tarixiy nasrida Alisher Navoiyning "Tarixi anbiyo va hukamo", "Tarixi muluki Ajam", noma'lum muallif qalamiga mansub "Tavorixi guzida – Nusratnoma", Ali Nasrullohiyning "Zubdat ul-osor", Boburning "Boburnoma" asarlari hamda "O'tamish xoji tarixi" mavjud edi. Ushbu mualliflar va ularning asarlari nomi "Shajarai turk", "Shajarayi tarokima" asarlarida uchramaydi. Abulg'ozixon faqat turkiy mualliflarnigina emas, Rashididdin va Sharafuddin Ali Yazdiyni istisno qilganda fors, arab tarixchilarini va ularning qalamiga mansub tarixiy manbalarni ham tilga olmaydi. "Shajarayi turk"ning "Mo'g'ulning va o'zga turklarning urug'larining zikri. Asli ne va otlari ne va laqablari ne erdi" – degan faslida u Rashididdinning "Jome' ut-tavvorix" asaridan ko'chirma keltiradi. So'ngra "Shul tarix faqirning oldumda bor, kitobning avvalida ham aytib erdim. Mundin boshqa o'n etti "Chingiznoma" hozir turub turur. Onlarning yuzidin bitiy tururman", – deb qo'shimcha qiladi [1,6].

Rashididdin so'zlariga Abulg'ozixon tomonidan qilingan qo'shimcha hamda "Shajariyi turk" asarining mazmun-mundariyasi muallifning turk-mo'g'ul xalqlari tarixini yoritishda chingiziylar sulolasiga, xususan, Shaybon ulusi tarixiga asosiy diqqat-e'tiborini qaratganidan dalolat beradi. Shunday ekan, u bevosita Shayboniyxon yoki boshqa shayboniylar tashabbusi va topshirig'i bilan yaratilgan tarixiy asarlarni, shu jumladan, o'zbek tilidagi tarixiy nasr namunalarini ko'rib chiqqan va ulardan foydalangan, deb taxmin qilish mumkin. Bularning barchasi hamda muallifning iste'dodi, sinchkov olim va ko'plab fazilatlar hamda iqtidorga ega hukmdor xususiyatlarini o'zida birlashtirgan shaxsiyati o'zbek tarixiy nasri rivojiga ulkan hissa bo'lib qo'shilgan o'ziga xos asarlarning dunyoga kelishiga zamin tug'dirdi.

"Shajarayi turk" va "Shajarayi tarokima" asarlarining ahamiyatini, ularning o'zbek tarixiy nasri rivojidagi o'rni va o'ziga xosligini belgilab beruvchi omillardan yana biri muallifning tarixga fan sifatida munosabati, uning maqsad va vazifalarini qanday anglaganidir. Bu masalalaga Sharq tarixchilari alohida ahamiyat berganlar va o'z asarlarining muqaddimalarida bu xususda maxsus to'xtalib o'tganlar. Bunda tarixga turlicha qarashlar, fikr-mulohazalar bayon qilingan. Jumladan, "Jome' ut-tavorix" muallifi Rashididdin asarning birinchi jildi muqaddimasida avlodlar o'z ota-bobolarining qilgan ishlarini, nasl-nasablarini, urf-odatlarini bilishlari lozimligi haqida so'z yuritadi va asarning yozilishidan ana shu maqsad ko'zda tutilganini qayd qiladi. Rashididdinning tarixchi olimning vazifasi haqida yozganlari diqqatga sazovordir. Uning fikricha, bu vazifa har bir xalq va toifaga tegishli ma'lumotlarni ularning o'z manbalarida qanday bo'lsa, shundayligicha aks ettirish, og'zaki hikoyalarini ham mazmunini buzmay yetkazib berish, ma'lumotlarni o'sha xalqning mashhur va e'tiborli kishilaridan olishdan iborat. Nizomiddin Shomiy o'z "Zafarnoma"sini podshohlar, xususan, Temuriy hukmdorlarning Amir Temur faoliyatidan ibrat olishlari, ular davlatni boshqarishda bu kitobda bayon qilingan fikrlarga amal qilishlari uchun yozganini aytib o'tadi. XVI asr tarixchisi Hofiz Tanish tarix ilmi o'z-o'zicha, ya'ni insonlarga bilimlar va ma'lumotlar yetkazib berish bilan ahamiyatli, deb hisoblaydi va buni shunday ifoda etadi:

*Tarix ilmi va uning xabarlari qanday yaxshi,
Jahon uning nurlari bilan ravshandir.*

Zamon ajoyibotlarini tarix vositasi bilan biladilar.

Shuning uchun (ham) u zamon atvori uchun bezak bo'ladi[2,18].

Hofiz Tanish tarixning ibrat sifatidagi ahamiyatini, o'tmish voqealaridan, tarixiy bilimlardan kishilar o'zlariga xulosalar chiqarishlarini ham tarixni o'rganishni taqozo etuvchi omil sifatida e'tirof etadi. Boshqa mualliflardan farqli o'laroq u sharqda yaratilgan tarixiy nasr namunalariining yana bir jihatini – ular badiiy-estetik zavq manbai ham ekanligini ko'rsatib o'tadi: "... tarix ilmi... so'zining shirinligi, nafis bayoni va muloyim tahriri bilan yuqori turadi"[2,18]. Bu o'rta asr sharq tarixnavisligiga xos xususiyatlardan biri bo'lib, an'anaga ko'ra tarixiy asarlarda badiiyat unsurlaridan ham foydalanilgan, mualliflar o'zlarining olim sifatidagi iqtidorlarini, ilmiy salohiyatlarini namoyish qilish bilan bir qatorda adib va so'z san'atkori sifatida mahoratlarini ham ko'rsatishga intilganlar.

"Tarixi Rashidiy" asarida turkiy xalqlarda tarixiy bilimlarga alohida ahamiyat berilganligi, tarix fani ularning kundalik turmushida amaliy ahamiyat kasb etgani to'g'risida qaydlar mavjud: "Turkiy qavmlarda hamma vaqt va hodisalarda, har qanday muhim ishlarning hammasida, balki barcha muomala-munosabatlarda ularning so'zlari binosining asosi ilgari o'tganlar qoldirgan ri-voyatlar va hikoyatlar ustiga qurilgan bo'ladi"[3,52].

Abulg'ozixonning bu boradagi qarashi original va o'ziga xos bo'lib, yuqoridagi fikrlardan farq qiladi. To'g'ri, Abulg'ozixon "Shajarayi turk"da ham, "Shajarayi tarokima"da ham bu masalaga alohida to'xtalmagan, lekin biz buni uning yo'l-yo'lakay bildirgan ayrim fikr-mulohazalaridan anglab, fahmlab olishimiz mumkin. Ulardan Abulg'ozixonning tarixga munosabatda, uni o'rganishda bilish zavqini asosiy stimul sifatida e'tirof etishi ma'lum bo'ladi. "Shajarayi tarokima"da muallif mazkur asarning yaratilishi haqida so'z yuritir ekan "Bas, necha ming kishilar mening bu so'z aytqanimg'a bilmaganlarin bilib, ko'ngullari xush bo'laturlar", – deb yozadi[1, 6]. Ko'rib turganimizdek, Abulg'ozixon bu o'rinda ko'ngil xushligi haqida so'z yuritmoqda, lekin bu har qanday ko'ngil xushligi emas, balki, muallif aytganidek, "bilmaganni bilish" tufayli insonda pay-do bo'ladigan ko'ngil xushligi, ya'ni boshqacha qilib aytganda, bilish zavqidir. Bu o'ta muhim, zero, Abulg'ozixon bu bilan bilishni va bilish zavqini tarixni o'rganishda asosiy omil, stimul sifa-tida e'tirof etmoqda. Mazkur hol o'zbek tarixchisining ushbu masalada keng fikrlagani va ilg'or pozitsiyada turganligidan dalolat beradi. Agar biz bunday qarashlar XX asr evropa tarixchilari asarlarida mavjudligini hisobga oladigan bo'lsak, "Shajarayi turk" va "Shajarayi tarokima" asar-lari muallifning fikri o'z davri uchun nechog'lik original ekanligini his qilamiz. Fransuz tarixchisi Mark Blok tarix fani haqida mulohaza yuritir ekan aynan Abulg'ozixon qarashlariga mos fikrlarni bayon qiladi va tarixning qiziqarli ekanligi, o'ziga xos jozibasi, uni o'rganish va tadqiq etish-dan, ilmiy haqiqatni bilishdan olinadigan zavqni mazkur fanning ahamiyatini va rivojlanishini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida qayd etadi: "Bu jozibadorlik avval kurtak, so'ngra esa stimul sifatida asosiy rol o'ynagan va shunday bo'lib qoladi. Bilimlarga chanqoqlik bilan oddiy zavq yonma-yon yuradi, o'z maqsadlarini to'la-to'kis anglagan holda olib boriladigan ilmiy tad-qiqotdan oldin unga olib keluvchi instinkt bo'ladi". Uning fikricha, tadqiqotga qo'yiladigan qattiq ilmiy talablar ham tarixchi ko'z oldida bu fanning jozibasini so'ndira olmaydi: "Buni barcha ta-rixchi olimlar tasdiqlashlari mumkin, – deb yozadi u, – zarur, qat'iy talablarga rioya qilgan holda tadqiqot olib borishga kirishganda, bu zavq yanada ulkanroq va yorqinroq bo'lib boradi"[4,8]. U shuningdek, tarixdan olinadigan estetik zavq va quvonchni ham qayd etadi va buning boshqa biron fannikiga o'xshamasligini ta'kidlaydi[4,8].

Tarixga bunday qarash, uni o'rganish va tadqiq etishda bilish zavqining, voqyealar va hodi-salarning aslida qanday bo'lib o'tganini yoki ilgari noma'lum bo'lgan fakt yoki dalillarni aniqlash-

dan, ilmiy haqiqatni qaror toptirishdan olinadigan zavqning asosiy o'ringa qo'yilishi juda muhim bo'lib, tarixning fan sifatidagi ob'ektivligi, xolisligi, ilmiy bilimlarning haqiqiylikini ta'minlashdagi ahamiyati beqiyosdir. Yuqoridagidan boshqa maqsadlar asosiy o'ringa chiqarilgan, boshqa stimullar tufayli yaratilgan tarixiy asarlarda u yoki bu tomonga og'ish, tarixiy haqiqatdan chekinish xavfi, albatta, mavjud bo'ladi. Buning yaqqol misoli sharq tarixnavisligida keng tarqalgan, turli hukmdorlar yoki sulolalar tarixiga bag'ishlangan asarlardir. Ularning ko'pchiligi uchun tendensiozlik xos ekanligi hech kimga sir emas, buning sababi esa bunday tarixiy manbalarda o'sha hukmdor yoki sulolalarni ulug'lash, ularning nomini tarix sahifalarida shu yo'l bilan qoldirish maqsadi birinchi planga chiqadi va asarning yaratilishi uchun ham stimullar bo'lib xizmat qiladi. Bu esa haqqoniy tarixni yaratishga to'sqinlik qilish bilan birga boshqa salbiy oqibatlarni ham keltirib chiqarishi mumkin.

Abulg'ozixonning ijodkor, tadqiqotchi va adib sifatidagi iqtidori "Shajarayi turk" va "Shajarayi tarokima" da tarixiy asarlar yaratishning qanday tamoyillaridan va qay tarzda foydalanganida ham ko'rinadi. Tarixiy nasrning uzoq asrlik taraqqiyoti davomida sharqda ko'plab yozma obidalar paydo bo'ldi. Ular turli davrlar va sharoitlarda, har xil shaxslar tomonidan yozilgan bo'lib, o'z tamoyillari, maqsad va vazifalariga ko'ra bir-biridan farq qiluvchi turli tipdagi asarlar edi. Tarixiy nasrning boshqalardan oldinroq yuzaga kelgan va keyinchalik ham yaratilishi davom etgan turi – bu umumiy tarix tipidagi asarlardir. Davriy va geografik qamrovining kengligi, asar asosida teologik tamoyillarning yotishi ularga xos asosiy xususiyatlar hisoblanadi. Yozma tarixiy yodgorliklarning boshqa bir guruhini u yoki bu hukmdorning yohud tarixiy shaxsning faoliyatini yoritib berishga qaratilgan tarixiy hamda tarixiy-biografik asarlar tashkil etadi. Bundan tashqari tarixiy nasr namunalari hududiy (biron bir viloyat, mintaq, shahar tarixiga bag'ishlangan), sulolaviy (u yoki bu sulola tarixini bayon qiluvchi), tabaqaviy tamoyillar asosida ham yaratilgan. Abulg'ozixon asarlari bu jihatdan ham o'ziga xos bo'lib, ularning asosida etnik tamoyil yotadi: "Shajarayi turk" turk va mo'g'ul qavmlari tarixiga, "Shajarayi tarokima" o'g'uz qavmlari tarixiga, mazkur qavmlar boshidan kechirgan etnik jarayonlarini yoritishga bag'ishlangan. Abulg'ozixonga qadar nafaqat o'zbek, balki arab, fors tarixnavisligida ham bu etnos tarixi alohida olingan holda tadqiq etilgan emas. Mashhur tarixchi akademik V.V.Bartold "Shajarayi tarokima" haqida yozar ekan, uning turkmanlar tarixiga bag'ishlangan maxsus asar ekanligini, boshqa biron-bir turkiy xalq haqida bunday asar yo'qligini qayd etgan[5-32].

"Shajarayi turk"da esa yana bir o'ziga xoslikni – tarixnavislikning turli tamoyillarining sintezini ko'ramiz. Unda asarning turk-mo'g'ul qavmlari tarixiga bag'ishlanganida namoyon bo'luvchi etnik, Chingizxon avlodlari va Shayboniylar tarixining yoritilishida namoyon bo'luvchi sulolaviy, bu sulolalarning turli hududlarda (Eron, Movarounnahr, Xorazm, Dashti Qipchoq va hokazo) hukmronlik qilgan tarmoqlari tarixining hikoya qilinishida ko'rinuvchi geografik va boshqa tamoyillar mavjud. Aynan ana shu sintez "Shajarayi turk"ning qamrovini, mazmun-mohiyatini belgilab berishi asar muqaddimasida muallif tomonidan keltirilgan quyidagi mundarijada, undagi boblarning nomlarida yaqqol ko'zga tashlanadi:

Avvalgi bob. Odamdin to Mo'g'ulxongacha.

Ikkinchi bob. Mo'g'ulxondin Chingizxongacha.

Uchinchi bob. Chingizxonning tuqqonidin o'lg'onigacha.

To'rtinchi bob. Chingizxonning uchinchi o'g'li Ugaday qoonning va aning avlodining va Chingizxonning o'g'lonlarining naslidin har kimkim, Mo'g'ul yurtida podshohlik qilgan bo'lsa aning zikri.

Beshinchi bob. Chingizxonning ikkinchi o'g'li Chig'atoyning avlodidagi Movarounnahr va Koshg'ar yurtida podshohlik qilganlarning zikri.

Oltinchi bob. Chingizxonning kichik o'g'li To'lixonning avlodindin Eron mamlakatinda hukumat qig'anlarning zikri.

Yettinchi bob. Chingizxonning ulug' o'g'li Jo'chixonning avlodindin Dashti Qipchoqda podshohlik qilg'anlarning zikri.

Sakkizinchi bob. Jo'chixonning o'g'li Shayboniyxonning avlodindin Movarounnahr va Qrim va Qozoq va Turonda xon bo'lg'anlarining zikri va Jo'chixonning o'n uchlamchi o'g'li To'qay Temurning naslidin Qrim va Qozoq va Movarounnahrda podshohlik qilg'anlarning zikri.

“Shajarayi turk”dan farqli o'laroq, “Shajarayi tarokima”da turli tamoyillarning bunday sintezi mavjud emas, u bitta – etnik tamoyil asosida yaratilgan. Abulg'ozixonning o'zi muqaddimada ta'kidlab o'tganidek, asar turkmanlar tarixiga bag'ishlangan. Asarning nomi ham shu maqsadni ta'kidlaydi. Tadqiqotchilar ham “Shajarayi tarokima”ning ahamiyatini shundan kelib chiqqan holda belgilaydilar. Jumladan, A.K.Kononov shunday yozadi: “Ilm ahli A.T.Tumanskiy tarjimasi orqali tanishgan “Shajarayi tarokima” asari turkmanlar tarixining turli masalalarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega”[5,20].

Biz bunga to'la qo'shilgan holda va asar muallifining maqsadi ham turkmanlar tarixini yoritish bo'lganligini, “Shajarayi tarokima”ning mazmuni ham buni tasdiqlashini e'tirof etgan holda, ayni paytda uning ahamiyatini faqat shu bilan cheklab qo'yish to'g'ri bo'lmasligini ta'kidlashni istar edik. “Shajarayi tarokima”dagi tarixiy ma'lumotlar xususan, ularning eng qadimgi davrga oid bo'lganlari boshqa turkiy xalqlarga ham daxldor. Sharq tarixnavisligi an'anasida O'g'uzxon barcha turklarning umumiy ajdodi sifatida qoraladi. Xuddi shuningdek, asarda keltirilgan qadimiy afsona va rivoyatlar, shu jumladan O'g'uzxon haqidagi afsona ham barcha turkiy xalqlar uchun mushtarak hisoblanadi. Buni Abulg'ozixon ham yaxshi anglagan va shu sababli u bu afsonani, umuman, “Shajarayi tarokima”ning O'g'uzxon va uning o'g'illari haqidagi qismini “Shajarai turk”ka ham kiritgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Абулғозий Баҳодирхон. “Шажарайи тарокима”. Т., 1995. Б.6.
2. Ҳофиз Таниш Бухорий. “Абдулланом”. Биринчи китоб. – Т. “Шарқ”, 1999. – Б.18.
3. Муҳаммад Ҳайдар Мирзо. Тарихи Рашидий. – Т., “Шарқ”, 2010. – Б.52.
4. Марк Блок. Апология истории. – Москва, “Наука”, 1986. – Б.8.
5. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-гази – хана хивинского. Москва – Ленинград, 1958. – Б.20.

